

פרשת חיי שרה

יפה שתיקתן של עבדי אבות (בראשית כ"ד)  
מאת הרב אלחנן סמט

א. מיהו העבד ומדוע נעלם שמו מסיפורנו

מיהו "עבדו" של אברהם, "זקן ביתו המשל בכל אשר לו" - אותה אישיות העומדת במרכז סיפור נישואיו של יצחק? נדמה כי אין הוא אישיות אנונימית שלא פגשנו עד עתה, אלא הוא הוא שנזכר לפני שנים רבות בדו-שיח שבין אברם לה', לפני ברית בין הבתרים:

ט"ו, ב ויאמר אברם: ה' א-להים מה תתן לי ואנכי הלך עירי  
ובן משק ביתי הוא **דמשק אליעזר**.

אליעזר הוא שניהל את בית אברם אז (ועל כן היה היורש הטבעי, אלמלא היה אברהם זוכה בבן), וברבות השנים הוא מכונה "זקן ביתו" של אברהם "המושל בכל אשר לו". כך אכן הבינו חז"ל בבראשית רבה נ"ט, ט, וכך פירש רש"י על פיהם, בביאורו לפסוק לט.

מדוע אפוא מסתיר סיפורנו את שמו מראשית הסיפור ועד אחריתו?

בתופעה דומה פגשנו בפרשה שעברה, בסיפור שעמד במרכז עיונו הקודם. אין כל ספק כי בן הגר המצחק, המשולח עם אמו למדבר, הוא ישמעאל. אולם שמו לא נזכר לאורך הסיפור (כ"א, א-א) אפילו פעם אחת!

ובכן: מדוע אין הסיפור מזכיר את שמו?

שאלה בפני עצמה היא מדוע ישנם במקרא סיפורים, שבניגוד למקובל בו, משאירים את גיבורם באנונימיות, אולם אין זו שאלתנו. אנו שואלים על אותם סיפורים שגיבורם **ידוע** בשמו, או מלפני כן או מאחרי כן, ודווקא בסיפור מסוים נעלם שמו, ובמקום זאת הוא מכונה בכינוי קבוע או מתחלף.

ב. חילופי הכינויים בסיפור המקראי

כדי לענות על שאלתנו, עלינו לתת את הדעת תחילה על טכניקה ספרותית חשובה בסיפור המקראי: על חילופי הכינויים הנעשים במהלכו. הניסוח השיטתי הראשון של תופעה סגנונית זו בסיפור המקראי נעשה בידי נחמה ליבוביץ ע"ה במאמרה "כיצד לקרוא פרק בתנ"ך":

אותו נושא... מכונה בפי הכתוב בכינויים שונים... וכבר עמדו המפרשים הקדומים על כך, מה רמזים טמונים בחילוף כינויים זה... כלל גדול הוא זה ויש לשים לב אליו בזמן הקריאה (וכבר עמדו על כך קדמונינו). לא רק בפי המדברים, אלא גם בפי הכתוב משתנה הכינוי בו יכונה איש, ורמזי בזה לדברים גדולים וליחסים ולאדיאות.

להדגמת עיקרון זה מובאות באותו מאמר שלוש דוגמאות, ואנו נביא את השלישית, העוסקת

## בסיפור שילוח הגר וישמעאל:

אין ישמעאל נקרא בשמו אפילו פעם אחת, אלא בכינויים המראים יחסים אליו.  
כא ט ותרא שרה את **בן הגר המצרית** אשר ילדה לאברהם מצחק.  
כא יא וירע הדבר מאד בעיני אברהם על אודת **בנו**.  
כא יד ויקח לחם וחמת מים ויתן אל הגר שם על שכמה ואת **הילד**...  
כא טו ... ותשלך את **הילד** תחת אחד השיחים.  
כא טז ... כי אמרה: אל אראה במות **הילד**...  
כא יז וישמע א-להים את קול **הנער**...  
כא כ ויהי א-להים את **הנער**...  
הנה רואים אנו, כיצד משתנה הכינוי וכיצד מסתמל בכינוי יחס האנשים הסובבים אותו, שהוא יחס סובייקטיבי: בעיני שרה הוא בן הגר, בעיני אברהם הריהו בנו, בעיני אמו הנהו ילד קטן, רך לאמו, לעולם הוא ילדה גם אם יגדל - ואולם הא-לוהים השומע קולו "באשר הוא שם", בעיני הנה הוא אשר הוא "נער" - עלם צעיר.

ואולי כדאי להבהיר את הדבר על ידי תרשים:

			בעיני ה'
			הנער
	בעיני אברהם	בנו	ישמעאל
		בן	הגר המצרית
		בעיני שרה	
הילד	בעיני הגר		

### ג. אנונימיות מכוונת כאמצעי לחילופי כינויים

על פי דברים אלו נוכל לענות על שאלתנו, בדבר העלמת שמו של ישמעאל בסיפור שבפרק כ"א: הדבר נראה כמכוון לאפשר את החלפת כינויו, הן בפי דוברים והן בלשון הכתוב, ובכך לרמוז על נקודות התצפית השונות כלפיו מצד כל האישים הפועלים בסיפור. באמצעות החלפת הכינויים השיטתית הזו מובהרת גם מערכת היחסים ההדדית של הדמויות בסיפור, בין לבין עצמן. השימוש בשם "ישמעאל", אפילו היה נעשה רק בחלק מן המקומות בסיפור, היה מונע מאתנו לשים לב לחילופי כינויו בהתאם לשיטה קבועה.

אף בסיפור נישואיו של יצחק נועדה העלמת שמו של אליעזר לשם מטרה דומה: לאפשר לנו לעקוב אחר כינויו המתחלפים במהלך הסיפור, כדי שנלמד מהם על דרכו של העבד במילוי שליחותו בהתאם לנסיבות המשתנות: שינוי הנסיבות כולל בתוכו גם שינוי בנקודות התצפית על אליעזר ושינוי היחס כלפיו מצד כלל הדמויות המשתתפות בסיפור. הבה נעקוב אחר שינויים אלו, ננסה להביןם ולהסיק מהם מה מתכוון הסיפור ללמדנו באמצעותם.

### ד. שאלת חילופי כינויו של העבד במחצית הראשונה של הסיפור (א-לג)

עשרים וארבע פעמים, לאורך כל הסיפור, חוזרים הכינויים השונים של אליעזר עבד אברהם, רובם המכריע- תשעה עשר- בלשון הכתוב, ורק חמשה בלשון דוברים שונים: פעמיים בפי רבקה (פסוקים יח ו-ל); פעם אחת בפי לבן (לא); פעם אחת בפי העבד עצמו (לד) ופעם אחת בפי המשפחה (נח).

לראשונה מופיע כינויו בפסוק ב בהרחבה מרשימה המתאימה להצגתו בראש הסיפור כגיבור מרכזי שלו:

ויאמר אברהם אל עבדו, זקן ביתו, המשל בכל אשר לו...

מכאן ואילך הוא מכונה עוד ארבע פעמים בלשון הכתוב "העבד". זאת, לא רק בפסוקים ה-ו-ט המתארים אותו בזיקה לאברהם אדונו המשביעו לקיים את השליחות, אלא אף בפסוקים י-יז התוחמים את מאמצי העבד לקיים את שליחותו. מעשהו הראשון הוא "ויקח **העבד** עשרה גמלים..." , ומעשהו האחרון, בטרם תעבור הפעילות הנמרצת ממנו אל רבקה, הוא: "וירץ **העבד** לקראתה, ויאמר הגמלאיני נא מעט מים מכדך."

מכאן ואילך הדמות הפעלתנית בסיפור היא רבקה, וזאת עד לפסוק כ"ח. העבד, שסיים זמנית את מעשיו ב"וירץ... לקראתה", עומד מעתה "משתאה לה מחריש..." (פסוק כא), ומעשיו ודיבוריו אינם אלא "נספח" לפעלתנותה הנמרצת של רבקה. הפעלים הקשורים ברבקה משמשים תחליף לריצתו הקודמת של העבד: "ותמהר..." (יח); "ותמהר..." (כ); "ותרץ..." (כ), ולסיום: "ותרץ הנערה ותגד לבית אמה" (כח).

בפסקה הבאה עוברת הפעילות הנמרצת אל לבן אחי רבקה: "וירץ..." (כט); "ויבא..." (ל); "ויאמר..." (לא). לפנינו כעין "מרוץ שליחים": המעבר מדמות לדמות בתיאור כרוך בריצה.

מה הם כינויו של העבד בשתי פסקאות אלו שבהן רבקה ולבן תופסים את המקום המרכזי בתיאור? להפתעתנו, מפסוק יח ועד פסוק לג הוא איננו מכונה "עבד" אפילו פעם אחת, ובמקום זאת באים כינויים אחרים ומפתיעים:

א. רבקה מגיבה על בקשתו לשתות באמרה (יח): "שתה **אדני**..."

ב. מכאן ואילך מכנהו הכתוב בשיטתיות "האיש", וכך **שבע פעמים** עד פסוק לג: (כא) "והאיש משתאה לה מחריש...", (כב) "ויקח האיש נזם זהב...", (כז) "ויקד האיש וישתחו לה...", (כט) "וירץ לבן אל האיש...", (ל) "וכשמעו את דברי רבקה אחותו לאמר: כה דבר אלי האיש..." (זהו ציטוט מפי רבקה), (ל) "ויבא אל האיש...", (לב) "ויבא האיש הביתה..."

ג. כינוי נוסף מופיע בפי לבן בדבריו אל "האיש" בפסוק לא: "בוא **ברוך ה'**, למה תעמד בחוץ..." (אם הייתה זו ברכה, היה צריך לומר 'ברוך אתה לה'!).

בפסוק לג מסתיימת המחצית הראשונה של הסיפור, במהלכה הגיע אליעזר מאוהל אברהם עד לבית בתואל, לאחר שאיתר את האישה הראויה ליצחק, והרי חצי שליחותו נעשתה. במחצית זו חוזרים כינויו של אליעזר ארבע עשרה פעמים, ועם השתנותם עובר העבד מטאמורפוזת מוזרה: מ"עבד אברהם" הוא הופך להיות "אדון" בפי רבקה. והרי "אדון" הוא כינויו הקבוע של אברהם לאורך הסיפור (תשע פעמים במחצית הראשונה שלו). כמו כן הוא מכונה "ברוך ה'" בפי לבן, והרי גם כינוי זה מתאים דווקא לאברהם, שעליו קראנו במצג של הסיפור (פסוק א): "וה' **ברך** את אברהם בכל". עוד שבע פעמים הוא מכונה "איש", כינוי שאף הוא אינו מתאים לעבד, אלא לבן-חורין.

הדבר מובן: השינוי בכינויו של העבד נובע מנקודות התצפית החדשות בסיפור: אלו של רבקה ושל לבן. הם הרי אינם יודעים כי האיש הזקן ונשוא הפנים, המנהיג שיירה של עשרה גמלים עמוסי כל טוב ומפקח על אנשים נוספים (פסוק לב), הוא בעצם עבד. לדידם, אליעזר הרי הוא סוחר עשיר שנזדמן לעירם. מכאן פנייתם אליו במילים "אדוני", "ברוך ה'" – כינויי כבוד המתאימים לזר נשוא פנים. לפיכך אף הכתוב מתאים מכאן ואילך את לשונו, ומכנה את אליעזר בהתאמה לתפיסתם של רבקה ולבן אותו: "האיש". כך מכונה אדם חשוב ובלתי מוכר (וכך מכנה אותו רבקה באוזני משפחתה - פסוק ל).

ובכל זאת נותרת כאן שאלה נכבדה: כיצד זה מניח העבד לרבקה וללבן לטעות בו זמן כה ממושך? מבחינת התמשכות התיאור, הרי זה מפסוק יח עד לג, כרבע מן הסיפור; מבחינת "הזמן האמתי", נמשך הדבר בוודאי שעות אחדות (זמן השקאת עשרה גמלים לאחר מסע במדבר, בתוספת זמן הריצה של רבקה לביתה ושל לבן אל העין, ולבסוף זמן הבאת השיירה כולה אל בית בתואל). האין העבד משהה את גילוי זהותו האמתית כדי ליהנות בינתיים מן הכבוד המורעף עליו בטעות? האם לא היה עליו למחות ברבקה כבר בפנייתה אליו "שתה אדני" (בפסוק יח) ולתקן את טעותה באמירה: 'לא אדון אנוכי, אלא עבד אנוכי'?

ה. "עבד אברהם אנכי" – "עבד מלך כמלך"

חשד זה בעבד אברהם חשד שווא הוא: היחס המוטעה כלפיו אינו משנה במאומה את דימויו בעיני עצמו כעבד הממלא את שליחות אדונו. כך עולה לא רק מעמידתו המתמדת לפני ה' (ראה פסוק כא ופסוק כו) אלא בעיקר ממילות תפילת ההודיה החרישית שנשא בפסוק כז:

ויאמר: ברוך ה' א-להי אדני אברהם  
אשר לא עזב חסדו ואמתו מעם אדני  
אנכי בדרך, נחני ה' בית אחי אדני.

הסתרת זהותו האמתית מעיני רבקה ומשפחתה מכוונת היא לשם הצלחת שליחותו. אם היה מתקן את רבקה, המכנה אותו 'אדוני', ומזדהה לפניו כעבד, אפשר והיה נוהג ביושר מופתי, אך היה מזיק בכך לשליחותו: העניין הנלהב שגילו בו בני משפחתה של רבקה היה קטן, הכנסת האורחים המופתית הייתה מתמתנת והסיכויים למצוא אוזן קשבת לנאומו, שהיה מאבד את עיקר ההפתעה שבו, היו קלושים יותר.

בהותירו אותם בטעותם בו, הוא מאפשר את קבלת הפנים הנלהבת מצד לבן, ואגב כך הוא מכין (תוך חיוך אירוני בלתי נראה כלפי חוץ) את "הפצצה" המוכנה עמו. אולם הוא לא יגלה את זהותו האמיתית ואת מטרת בואו הנה, לפני שינצל עד תום את ההתלהבות אפופת הסקרנות המקיפה אותו: בשימם לפניו אוכל (והרי הוא בא מן הדרך וודאי לא סעד זמן רב) הוא מסרב ואומר (לג): "לא אכל עד אם דברתי דברי". בכך הוא יוצר ציפייה מתוחה לנאומו. הרי רבקה ובני משפחתה אינם יודעים כי הם היעד שאליו חותר הזר, ושכאן נמצאת מטרת מסעו. לתומם הם סבורים כי אינם אלא מציעים מלון לסוחר עשיר שנזדמן לעירם (הזדמנות לרווח בלתי צפוי למשפחה), ומדוע ירצה הזר המכובד הזה לשאת בפניהם דברים? מה להם ולו? נאומו של העבד יבהיר להם בהדרגה כי הקשר שיש להם עם "האיש" הדובר לפניהם ועם משלחו, הוא קשר גורלי יותר מכל מה שיכלו להעלות על דעתם.

ראשיתו של המפנה שהוא עומד לחולל בתודעתם ביחס למטרת בואו הנה, הוא במשפט קצר בן

שלוש מילים:

לד ויאמר: עבד אברהם אנכי.

בהציגו את זהותו האמתית לפניהם הוא יוצר תפנית דרמטית בסיפור. ראשית, במשפט זה הוא מפנה בבת אחת את כל הכבוד שהורעף עליו מאת לבן והמשפחה אל הכתובת האמתית – אל אברהם אדונו. "עבד מלך כמלך" אומר פתגם תלמודי (שבועות מ"ז, ב). עבדו של מלך זוכה אף הוא לכבוד מלכים, שכן מייצג הוא את מלכו. אולם כבוד זה באמת אינו מיועד לעבד עצמו, אלא למלך שאותו הוא מייצג.

שנית, בהזכירו את השם "אברהם" יצר העבד דריכות עצומה לקראת המשך דבריו. הרי אברהם הוא קרוב משפחתם הידוע להם היטב, אלא שלא נודע להם מה עלה בגורלו בארץ כנען הרחוקה, והנה עתה עומד לפניהם עבדו המכובד, בראש שיירה של עשרה גמלים נושאי כל טוב, ובפיו דברים חשובים לומר להם. ובכן נראה כי לא במקרה הגיע לעירם, ולא במקרה נתן מתנות יקרות לרבקה על העין, ולא במקרה ביקש ללון דווקא בבית זה. מהי אפוא מטרת בואו אליהם?

כבר לאחר משפט הפתיחה הזה זכה העבד לקרדיט לקראת משימתו העיקרית בהמשך נאומו: שכנוע המשפחה להסכים להליכתה של רבקה לארץ כנען כדי להיות אשת יצחק. קרדיט זה הושג הודות לאותה השהיה מכוונת של חשיפת זהותו האמתית, ונכונותו לשמש בתפקיד "האיש" המסתורי, עד להפתעה הגדולה שבראש נאומו.

המשך נאומו של העבד הוא חזרה מקוצרת על האירועים שתוארו במחצית הראשונה של הסיפור, מראשיתו ועד לפסוק כז, עד לנקודה שבה נכנסה המשפחה אל מהלך האירועים (בפסוק כח) ועל כן היא מכירה את העובדות. על החכמה המושקעת בנאום זה, הבאה לידי ביטוי בשינויים הרבים ששינה העבד ממה שסופר לפני כן בלשון הכתוב (ושמשקף את המציאות האובייקטיבית), עמדו הפרשנים, ראשונים ואחרונים, מי במעט ומי בהרבה. כל השינויים הרבים הללו מכוונים למטרה אחת: לשכנע את משפחת רבקה להסכים לשידוך ולתנאיו, ולמנוע מהם כל טענה אפשרית כנגדו.

אותה חכמה פסיכולוגית וטקטית המתגלה בדיבורו של העבד בנאום זה שנשא לפני משפחת רבקה, היא שנתגלתה קודם לכן **בשתיקתו** ובהשהייתו את הזדהותו לפני המשפחה ברבע הקודם של הסיפור. נמצא כי השינויים בכינויו של העבד אינם רק ביטוי לשינוי נקודת התצפית ביחס אליו מצדן של הדמויות המצטרפות לסיפור, אלא הם משמשים כאמצעי לקידום מטרת השליחות: העבד משתמש בהם שימוש מושכל, והסיפור משתמש בהם לשם קידום העלילה.

#### 1. חילופי הכינויים של העבד במחצית השנייה של הסיפור וטעמם

במהלך המשך נאומו הארוך (פסוקים לה-מט) נעדר כינויו של אליעזר "עבד", והדבר מסתבר: הרי הוא מדבר על עצמו בגוף ראשון, ואין מקום להזכיר את היותו עבד, מעבר להצגתו את עצמו בראש דבריו כעבד אברהם. מאידך, ניכר בנאומו דבר היותו עבד, בהזכרתו המתמדת של אברהם כ"אדונו" (עשר פעמים).

הפעמים הבאות שבהן הוא מכונה "עבד" הן בפסוק נב: "ויהי כאשר שמע עבד אברהם את דבריהם, וישתחו ארצה לה'", ומיד אחר כך בפסוק נג: "ויוצא העבד כלי כסף...". שני הכינויים הללו הם בלשון הכתוב. עתה, שנתגלתה זהותו, חוזר אף הכתוב לכנותו כפי מה שהוא באמת.

אולם ראה זה פלא: בשאלתם של בני המשפחה את רבקה (כפי שסוכם בינם לבין העבד בפסוק נז "נקרא לנערה ונשאלה את פיה") הם שבים אל הכינוי שקדם להתגלות העבד לפנייהם:

נח ויקראו לרבקה ויאמרו אליה: התלכי עם האיש הזה?

ואין לומר שהם 'שבויים' עדיין בדימוי הקודם שלו כ"איש" שכן בפסוק הבא (נט) נאמר:

וישלחו את רבקה... **ואת עבד אברהם** ואת אנשיו,

ופסוק זה הרי משקף את נקודת התצפית של בני המשפחה.

נראה כי בניסוח זה של שאלת המשפחה את רבקה נרמז לנו כי לא התרחש ויכוח אמיתי בין בני המשפחה לבין העבד בדבר הישארותה של רבקה. תביעתם בפסוק נה:

תשב הנערה אתנו ימים [=שנה] או עשור אחר תלך

היא חובת כבוד שהם חייבים בה. המשנה במסכת כתובות (ה', ב) האומרת:

נותנים לבתולה שנים עשר חודש משתבעה הבעל [- להתכונן לנישואין] לפרנס את עצמה  
[-בבגדים ותכשיטים לקראת חופתה].

משקפת בוודאי מנהג עתיק שהיה רווח בין עמי הקדם עוד בתקופת המקרא.

מנהג זה הוא העילה לתביעתם לשיבת רבקה עמם "ימים" = שנה, כמקובל. לולי היו תובעים זאת, היה בכך ביטוי של זלזול ברבקה ובעצמם. אולם כבר בתביעתם זו הם רומזים לנכונות להקל בקיום המנהג, והם מוכנים להסתפק ב"עשור" = עשרה חודשים. אך העבד אינו מסתפק בכך, ודורש הסכמה להליכה מיידית של רבקה (פסוק נו). דחייה של תביעת העבד מסכנת את השידוך (ראה פסוק מט), ואין המשפחה מוכנה לוותר על ההזדמנות שנקרתה לפנייה רק מפני דקדוקי מנהג וחובות של כבוד. לפיכך הם מוכנים למסור את ההכרעה בידי רבקה עצמה. אולם אין הם שואלים אותה 'התלכי עם עבד אברהם?' אלא: "התלכי עם האיש הזה?" – הוא "האיש" שנתן לך מתנות יקרות (פסוקים כב ו-ג), ואשר חזותו נראית כחזות אדון עשיר ונשוא פנים. בכך נרמזת לרבקה הכדאיות שבהליכה עמו והתשובה המצופה ממנה.

אף כאן מקבל העבד את הצגתו כ"איש" בלא מחאה, שכן הדבר משרת את מטרת שליחותו, כפי שהיה במחצית הראשונה של הסיפור.

עוד פעם אחת מכונה העבד "איש", וזאת בפסוק סא:

ותקם רבקה ונערתיה... ותלכנה אחרי **האיש**.

רבקה בתמימותה מתייחסת אליו עדיין כאל "איש" מכובד, כפי שנקבע בלבה בראשית פגישתה עמו על העין, וכפי שגם משפחתה מכנה אותו בפניה. אולם אין יחס זה של רבקה ונערתיה כלפיו משנה את דימוי העצמי של העבד, כפי שגם על העין לא שינה הדבר, ועל כן הסיפא של פסוק סא הוא:

ויקח **העבד** את רבקה וילך.

עם תום המסע, בבואם לארץ כנען, אל באר לחי ראי, מקומו של יצחק, ועם הופעת יצחק לפניו, יתבהר הדבר גם לרבקה כי "האיש" הזה שעמו הלכה אינו אלא ה"עבד":

ד-סו ותשא רבקה את עיניה ותרא את יצחק... ותאמר אל **העבד**:  
מי **האיש** הלזה ההלך בשדה לקראתנו? ויאמר **העבד**:  
הוא **אדני**.

נסתיימה שליחותו של העבד בהצלחה מלאה, והדמויות חוזרות סופית למקומן הראוי, גם בתודעתה של רבקה: בראותה את יצחק היא מבינה מיד כי הוא **האיש**, ואילו זה שעמו הגיעה הנה אינו אלא **העבד**, וגם העבד מאשר זאת באמרו לה "הוא **אדני**".

עשרים ושתיים פעמים לאורך הסיפור היה הכינוי "אדון" כינויו הקבוע של אברהם (ואילו יצחק נקרא תדיר "בן האדון"), והנה לפתע הפך כינוי זה להיות כינויו של יצחק. הדבר הנרמז כאן הוא כי בהביאו את רבקה אל יצחק, השלים העבד את חילוף המשמרות בבית האבות: רבקה מובאת לאוהל שרה וממלאה את מקומה (פסוק 20), ויצחק, לאחר שנשא את רבקה לאישה, ראוי מעתה לתפוס את מקומו של אברהם. העבד הזקן והמסור הוא שזכה להעביר את השרביט מדור לדור, הודות לשליחות שמילא בהצלחה כה רבה ובמסירות מוחלטת.